

Poétikai módosulások Péntek Imre költészetében

Mintegy a magyar szépirodalom új korszakának előjelzéseként az 1970-es évek irodalmát tekintve szembetűnnek olyan művek, amelyek már nem az uralkodó, de még nem a megújult formák nyelvét beszélnek. Az új tapasztalatok csak új közlés mód segítségével váltak kimondhatóvá. Péntek Imre költői indulása épp ezzel a szemléleti-poétikai változással csengett egybe.

Költeményeivel az *Elérhetetlen föld* antológiában találkozhatott először a szélesebb szakmai nyilvánosság. Az antológiában szereplő *Kilencek*-ként számon tartott fiatal költő-csoport pályája döntően a képviseleti líra vonzáskörében alakult. Nem meglepő módon, hiszen az 1960-as évek végén a legszilárdabban folytonosnak az a lírai megszólalás látszott, amelyik a mű esztétikai értékének egyúttal társadalmi-politikai, etikai jelentőséget is tulajdonított. A költő képviseli azt a közösséget, amelyhez tartozik, amelynek a nyelvén alkot, a költői szó is elsősorban etikai természetű. Ennek a nyelvi magatartásnak több modális változata lehetséges. Az *Elérhetetlen föld* antológiában például Utassy József a közvetlen, megszólító, mozgósító, Oláh János és Mezey Katalin inkább a megjelenítő-tárgyias módot részesítették előnyben. De Péntek Imre már a kezdet kezdetén is "kilógott a sorból". Első korszakában is kétellyel viseltetett a képviseleti szereppel kapcsolatban. Dilemmaként fogta fel azt. Ragaszkodott hozzá, ugyanakkor idegennek is érezte. E költői szerep belső lelki konfliktusként való megéléséhez – távoli analógiaként – Csoóri Sándor nevét is említhetném.

Ahogy Péntek Imre *Erölködés* című versében írja:

*Nem az vagyok, akivé váltam.
(Hát akkor ki? Őszintén szólva
fogalmam sincs, kivé-mivé
lehettem volna...)*

És nemcsak a lírai ént illetően, hanem magának az egységes közösségnek feltételezett népet tekintve

is élt benne ez a dilemma, sőt, mindez láthatóan egész költészetét végig kíséri.

*Ó, csak lennék olyan, akár ti,
meccsre járók és italtoltban
könyöklők, olyanforma,
mint a villamoson bárki.*

*Vasasdrukker vagy fradipárti,
zászlókat lengetve, hordva,
olyan, kit befogad a horda.
Az öntödéből szaki bácsi.*

*Megpróbáltasm, de a hangom
elakadt, mint egy idegennek.
lézengő ürgék jöttek-mentek,*

*hozzám ütődtek – pardon, pardon –,
de kórusaitok vad zajából
fölsírt, nincs itt semmilyen tábor.*

(Ó, csak lennék)

Péntek Imre költészete eltért társai szemléleti-poétikai törekvéseitől, hogy ő már kibontakozásakor sem a népi hagyományokhoz kapcsolódott, inkább a szocialista, városi tradíciók újfajta, kritikai jellegű folytatását tekintette érvényesebbnek. A csoport többi tagjától eltérően rá nem volt jellemző a folklorisztikus hatás. Elődei között nem annyira a kultusznak örvendő Nagy Lászlót tartotta számon, lírája inkább Ladányi Mihályéval volt rokonítható. Péntek Imre költészete elvontabb, szándékoltan közvetettebb, ha tetszik, elidegenítettebb volt a többiekéhez képest. A gondolati líra hagyományába illeszkedett. Érdekes a névadás gesztusa ebben az esetben. Tverdota György szíves szóbeli közléséből tudom, a *Kilencek* maguk között a „Filoszként” emlegették Péntek Imrét. És már indulásakor feltűnik az előbb felsorolt megkülönböztető szempontok közös nevezője, ami egész szerterágazó

pályáján azonosként végig fennmaradt. A groteszk szemlélet!

A groteszk forrása Péntek Imre költészetében az ideológia-kritika. Ebben nyilván szerepet játszott Adorno, Horkheimer teóriája is, amely elnyomó kultúriparról szól, és ezzel állította szembe az autentikus művészetet. Ez a szemlélet már *Édesség anti-reklám* című kötetében is markánsan jelen van. Ami a nyelvi magatartást illeti, az első, az *Éjféle pályaudvar* című kötetében a groteszk elsősorban a képtelenséget is tudomásul vevő megszemélyesítés alakzatában mutatkozott meg. Épp a képtelenség kedvelése vezetett oda, hogy már röviddel az antológia és az első kötet megjelenése után jelentkeztek azok a poétikai változások Péntek Imre költészetében, amelyek arra mutatnak rá, hogy a szerző igen fogékony a költészet egészének módosulásaira. Péntek Imre poétikája mindinkább a neoavantgárd vonzókörébe került. A neoavantgárd felé fordulásában nyilván Vitéz György hatása is szerepet játszhatott, akinek kísérletező, epikus alkatú neoavantgárd költészeti nyelve nem előfeltételként épül rá a líra-hagyományra, s ez kapcsolatba hozható Péntek groteszk iránti vonzalmával. Persze, kérdésként merül fel, hogy a képviselési, vallomásos karakterű beszédmód, illetve annak ideológia-kritikus változata, amelyben oly nagy hangsúlya van a lírai én személyes jelzéseinek, miképpen volt összeegyeztethető a neoavantgárd vizuális és fonikus költészeti hagyományával. Hiszen ez utóbbi az előzővel szemben felszámolta a szubjektum jelentéstani potenciálját. Ebben a poétikai változásban nyilván az elidegenítő effektusnak volt jelentős szerepe, s ez összefügg a groteszk esztétikai minőségével. A retorikai alakzatok szempontjából nézve a megszemélyesítés kapcsolódik ide. Kétségtelen, hogy ebben a retorikai alakzatban van dezantropomorfizációs tendencia (ez már József Attila költészetében is tetten érhető).

Jelleméleti szempontból a neoavantgárd konkrét költészet, a jelölő és a jelölt elválasztottságának megszüntetésével felszámolja a metaforikus beszéd alapfeltételét, ezzel mintegy a mimetikusan létesíthető, pragmatikus, tehát nemcsak nyelvi-retorikai módon olvasható lírai én megalkotását is. Hogyan, milyen nyelvi-retorikai és esztétikai

„hídon” keresztül léphetett át Péntek Imre költészete az eredetétől oly távollevő másik, neoavantgárd poétikába (*Lemondóka, Holt verseny (Válogatott és új versek)*, *Kényszer & képzetek (Válogatott versek)*, *Vi(g)aszkereskedés (Válogatott és még újabb versek)*? Megintcsak úgy látom, a groteszk minősége volt ez a „híd”. Mert, bár a groteszk esztétikai minősége világszerű, de a képtelenség és lehetetlenség elfogadásával közel kerül a már szövegszerű (neo) avantgárd szemlélethez-poétikájához.

Habár Péntek Imre költészetében a groteszk az uralkodó esztétikai minőség, de – legalábbis posztmodern értelemben – nem ironikus ez a líra. Hiszen, ahogy Richard Rorty hangsúlyozta, az ironikus magatartás az úgynevezett végső kérdéseket, mint szótárakhoz tartozó szavakat értelmezi magában, amelyekben nagyon is hitt, ugyanakkor skízisszerűen mélyen csalódott bennük. Ily módon a szubjektum-fogalom megszűnt integráns egésznek lenni, abba is behatolt a végtelenített viszonylagosság. Péntek Imre költészetében viszont nem a lírai énben van viszonylagosság, hanem az általa szemlélt világban. A kétség legfeljebb a költői szerepet illeti, a vers megalkotójának poétikai jelentéscentrumát nem. Ezek az avantgárd technikák, amelyek lépten-nyomon felbukannak a verseiben, szemantikai töréseket céloznak meg, számos esetben az ideológiai szemléletből erednek. Ahogy fentebb említettem, Péntek Imre költészetében a groteszk alapja az ideológiakritikai szemlélet.

*Fűrész/por tá(r)sadalom orv-olvasója
szó-halomban (dalomban?) ne keress víg ezt/lazt
nem vagyok vi(g)asz kereskedő he
yes lö dörgő da(da)
hit eledeled eddig sem volt n(y)álam*

(...)

*a vers-póker (a)lapjaiba
kibicek lesnek nem vagyok hazard öröd
ráteszed/váteszed kiből látomást csapolsz*

((nyers) fals popótikai tör(le)lemény)

A szövegfelépítés során az ideológia-kritikának számos esetben az az eljárása, hogy az egymás után következő mondatok – a jacobsoni "kombináció" szintjén – folytonosan megtörik a jelentéskonzisztencia kialakulását. Számos esetben az ideológia kritika látásmódjából ered a zárójelek, a betű-enjambement-ok és az olvasás linearitását megakasztó egymás fölé írt magánhangzók egyetlen szóban alkalmazása. Az ideológia-kritika másik jelentős alakíthatóságához tartozik az alulstilizálás. Ez az élőbeszéd benyomását keltő nyelvi redukáltság, az artisztikusság efféle visszaszorítása vagy parodizálása a vers gondolati töltésére irányítja az olvasói figyelmet.

A klasszikus formát, prozodiát épp azért alkalmazza, hogy a hagyomány által továbbított modális jelentését az ellenkezőjébe fordítsa. A XIX. századra (Vörösmarty) emlékeztetőn ünnepélyes hangulatot sugalló prozódia sajátos ellentétet alkot a fanyaran groteszk mondandóval. Leleplezve ily módon az elvtelen és kisszerű értékevalvációt.

*Ostoba jósok, nem pusztulhat még a világ el.
Nagy feladat vár rád, baljós emberiség:
alkoss krumplynymót, okosabbat a régi típusnál,
aztán nem bánom, jöjj, te beteljesülés.*

(Nagy feladat)

Annak oka, hogy a költő szándékosan elveti például a szonettformában az elokvens jambusokat, abban lefelé, hogy a nyelvi jelentésnek a tudatban alkotott képzete a jelentős a számára. Ez a fajta tudatfogalom mediális szempontból, a könyv nyomtatott formájával, ezzel összefüggésben a magányos, néma olvasótevékenységgel, a képzelettel rokonítható.

Péntek Imre költészetét a struktúrával kapcsolatos intenzív irányultsága esetenként a neoavantgárd poétikák generatív eljárásához vitte közel. A szerialitás és a nyitott kompozíció szövegfejlesztő elvek irányába. Jó példa erre *ál(mai) rímtár* című költeménye, amely kiválóan ötvözi a vizuális, akusztikai neoavantgárd és a hagyományos líraszemléletet. A vers végén a kisebb útmutató is a forma keltette, lezárhatatlan költői interakcióra biztatja olvasóját. Ugyanakkor mindehhez

hozzák kell fűznöm: Péntek Imre az úgynevezett neoavantgárd költészetből a nyomdai jelek variálását még átvette, de a beszédaktusokra alapozott (sőt a digitális experimentalista) költészet poétikáját már nem. Az a költészetfelfogás, amelyik a mű szubjektumtól teljesen független és csak pillanatnyi létet kapó ontológiáját vallja magáénak már idegen az én- és műfelfogásától, attól, amely a groteszk alulstilizálás ellenére mégis igényt tart a kreálás művészi aktusára és a mű időtlenségére. Péntek Imre nem akart eljutni a neoavantgárd poétika szélső pontjához. Nem, mert a szó anyagiságára való utalás – ez teszi öntükrözővé a költői szót – már kívül kerül az ő nyelvfelfogásának, elsősorban jelentéstani aspektusán, s így (elvont)mediális csatornáján. Péntek Imre viszont mindig ragaszkodik a mentális dimenzióhoz, még akkor is, ha feladja, látszólag, a szabályos szintaxist vagy a szójátékok burjánzásához folyamodik. Egyébként a szójátékok kedvelése is bizonyítja, hogy Péntek Imre nyelvi magatartása nem annyira az anyanyelv hermeneuta értelmezésére alapozódik, nincs kitüntetett jelentősége nála a hagyománynak. Hiszen a magyar nyelvi hagyományú szépirodalom (a némethez hasonlóan) idegenkedik a szójátékoktól.

Péntek Imre verseiben a költői nyelv "exkluzivitásának" kánonját érő provokációk, például a beszélt vagy privát nyelv, a hangsúlyosan nem "irodalmi" stiláris eljárások nem vezettek az új szenzibilitás látás- és beszédmódjához. Axiológiája kifejezetten szilárd. Az érték sor rendszere és hierarchiája mozdíthatatlan. Nincs értékválság a szubjektumban, csak a világban. Sőt ez a fajta szilárdság, az értékekben való hit szilárdsága pályája előrehaladtával egyre erősebbnek látszik. Tulajdonképpen kétosztatú ez a látásmód, arra a (posztmodern) tapasztalatra, hogy széthulltak a nagy világmagyarázó elvek (grand recit, nagy elbeszélés), Péntek Imre lírája az ezreforduló körül és utána éppenséggel dacosan, mintegy szembeforduló gesztussal, egy nagy egységeket feltételező történelemszemlélettel a megingathatalanságot sugallja. Groteszk látásmódja egyértelműbben kritikaibbá vált, mint korábban. Láthatóan fittyet hány a „maintstream” képviselői beszéd iránti érdektelenségére. A lírai én identitásának szilárdságát hangsúlyozta a legújabb recepció is, a

szubjektum látásmódja stabil, csak az általa szemlélt világ van mintegy felfordult állapotban. A groteszk kritikával párosul, nem a posztmodernre jellemző (ön)dekonstrukcióval. Azoknak a medialitással kapcsolatos alapfeltevéseknek az alkotó reflexiói, hogy a nyelv immaterialitásának materiális háttere van és kommunikáció történeti jellegű technológizáltsága a pszichét, a gondolkodást is meghatározza, hiányoznak a Péntek- szemléletből. A tudat médiuma mintegy megkérdőjelezetlen természetes valaminek van feltüntetve. Igen, mert Péntek szubjektumképe – ha fonákul is – ragaszkodik a hagyományos karteziánusságához. Az ő költészetében a modernség nagylírai szerepei másként válnak alkalmatlanná, mint az új szenzibilitás költészetében. A klasszikus modernség alanyi perspektívájú lírai beszéde akadálynak fogta fel az aperspektivikus beszéd mód énfelfogását. Péntek Imre költészete a groteszk minősége révén csatlakozott ez utóbbihoz, de alapjaiban mégis megőrizte a hagyományos személyiségfelfogás értékindexeit.

Kötetkompozíciójánál is szembetűnő, hogy Péntek Imrének nem a szubjektum fejlődépszichológiája a fontos. Szépirodalmi természet, mintegy klasszicistaszerű egységben látja és láttatja. A klasszicista emlékezet magyarázza a nagyon zárt forma, a szonett iránti vonzódását is. A szonett, amely kompakt, tökéletesen zárt forma, hiszen periódus, strófaszervezet és egyetlen versegész is egyszerre. Péntek Imre nem az egység megbontásában érdekelt, mint Petri György (nemcsak politikailag tehát, hanem poétikailag is), nem az esztétika látens hibáját, a hiba esztétikáját akarja felmutatni, hanem a társadalom világszerűségét. Lírája még a neoavantgárd korszakban is megőrzi a nyelv fenomenalitásának jelentőségét. Tehát a közköltészet beszédmódja végső soron megmarad Péntek Imrénél. Az avantgárdból és az esztéta modernségből ezért – néhány kivételtől eltekintve – a technikákat, mint eszközöket veszi át, a szövegszervező lényegiséget, mint látásmódot, nem. A szatirikus, ironikus, önironikus modalitás az ideológiakritika látásmódjából ered. A gondolat a medialis csatorna. Ennek vannak alárendelve a képi és akusztikai hatások. Páratlan és szerteágazó virtuozitásról tesz tanúbizonyságot ez a költészet.

Tulajdonképpen a hagyományos, küldetéses költőszerepnek az elutasítása jellemezné, mint a Petri Györgyét, ha Péntek Imre nem venné megiscsak tovább a szerepet. Tehát nem az új szenzibilitásra jellemző *drop out*, kívülálló magatartás jellemző rá, hanem a „fent levő” ideológusok bírálata, a kétkezi emberek nevében, akkor is, ha ő maga értelmiségi. Ezzel függ össze nála zsánerkép és az idill műfajának kiforgatása is. Lírai attitűdje ily módon közelebb áll kritikai szociológizmushoz. Már az antológiai bemutatkozásakor is észrevehető volt, hogy amíg Utassy József a Petőfi – József Attila vonalon a pátosz modalitásával tűnt ki, addig Péntek Imre mintegy ennek ellenkezőjébe fordulva az önlefokozó irónia, szarkazmus, irányában vitte tovább a közköltészet hagyományát.

Úgyis mondhatnám, Péntek Imre a hetvenes évekbeli kísérleteket már nem érvényesítette a nyolcvanas években. Nem, mert úgy tűnik, hogy már a neoavantgárd szemlélet fundamentumát képező konkrét költészetnek azon törekvésével sem értett maradéktalan egyet, amely a jelek vizuális vagy fonikus összefüggérendszerében teljesen és radikálisan felszámolta jel és jelölt jelentéstani elválasztottságát. Péntek Imrénél a kétségtelen formanyelvi érzékenység és innováció alapjában és tudatosan nem jár együtt a teljes nyelvi magatartást átható szemléleti váltással. Nem vette át a digitális technikának azon generatív és a szöveg létrehozásában az antropológiai szempontot háttérbe szorító perspektíváját sem, amelyik a szubjektum időtlen, „ércnél maradandóbb” alkotási ideája helyett a megismételhetetlen pillanatnyiságon keresztül szemléltette a műalkotás egyediségét és ugyanakkor megszüntethetőségét is. Az önelégült szubjektumon Péntek Imre groteszk költészete ugyan élcélődik, de nem tűnteti el. Ugyanakkor a látható nyelvtől az akusztikai költészetig bejárta a kifejezésmódok területeit. A látható nyelv, tehát a vizuális költészet poétikája iránti vonzódása a számottevőbb, a zárójelek és más tipográfiai tereosztások által kiváltott jelentés-sokszorosítás. Tehát elsősorban az olvasásra, nem a beszédre irányított beszédforma. A jelentéstöbblet forrását az azonos alakú, de különböző jelentésű szavak egybefűzéséből kívánja nyerni. Ez – Gadamer szerint – nem a nyelvjáték, hanem a szójátékhoz tartozik.

De van példa ugyanakkor a szónak szó szerinti és elvont jelentésű variálására is. Sajátos ugyanakkor, hogy Péntek Imre a szokottól eltérően, a neoavantgárból nem az új szenzibilitás poétikájába fordult, hanem visszatért a kezdeti közösségi formációhoz (néhány költeményében a korábbi neoavantgárd poétikai eljárást, mint eszközt, alkalmazva).

*Legalább látnád, mint változtak át
elvtársaid, az úri társaság –
A gyűlölt villák most már az övék.*

*Megeresztheti ki-ki az övét,
a kandallóban lobban új hasáb...
Lopott koponyád bölintva visszanéz.
(Kádár-szonett)*

Késői korszakában visszatér a metaforizáló beszédmódhoz. Nála a groteszk látásmód eszerint

nem számolta fel, legfeljebb elbizonytalanította, alulstilizálta azt a költői felfogást, hogy az a kérdés, amire a mű felel, eredetesen társadalom-politikai, etikai természetű, és a közösség nevében vár alanyi, képviseleti feleletre. Az esztétikai hatás a befogadó szociális énjét szólítja meg. A lírai én pozíciója nem rendül meg, csak mintegy szemérmessé válik. Saját szerepét teszi nem is annyira kétségessé, mint inkább szerénnyé az is, hogy 2009-ben megjelent kötetének a *félrebeszéd* címet adta, ami jelenthet ugyan lázbeszédet, örült beszédet is, de a kötetben szereplő költeményei inkább a szó másik jelentésére, a tömegetől elforduló, mégis a közösséghez szóló beszédhelyzetre engednek következtetni. Az úgynevezett kisemberek nevében bírálja a sokszor ideológiák álruhájába öltözött elitet. Az axiológiai hierarchia csúcsán olyan értékek szerepelnek, amelyek egyén és közösség viszonyában válnak jelentéssé.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

Péntek Imre, *Éjjeli pályaudvar (Versek)*, Bp. 1974, Magvető.

Péntek Imre, *Édesség anti-reklám (Versek)*, Bp. 1979, Magvető.

Péntek Imre, *Lemondóka (Versek)*, Bp. 1984, Magvető.

Péntek Imre, *Holt verseny (Válogatott és új versek)*, Székesfehérvár, 1992, Vörösmarty Társaság

Péntek Imre, *Kényszer és képzetek (Válogatott versek)*, Bp. 1995, Széphalom Könyvműhely.

Péntek Imre, *Vi(g)aszkereskedés (Válogatott és még újabb versek)*, Székesfehérvár, 2002, Vörösmarty Társaság.

Péntek Imre, *Félrebeszéd (Versek)*, Zalaegerszeg, 2009. Pannon Tükör könyvek.

Kulcsár Szabó Ernő, *A magyar irodalom története 1945-1991*, Bp. 2004, Argumentum

TÖRTÉNELEM, KULTÚRA, MEDIALITÁS, Szerk. Kulcsár Szabó Ernő - Szirák Péter, Bp. 2003. . Balassi Kiadó.

SZegedy-Maszák Mihály, *Megértés, fordítás, kánon*, Pozsony, Kalligram, 2008